

Aida Eyvazlı GÖYTÜRK

Ötükəndə— o Müqəddəs məkəndə, Göy türklərin təşəkkül tapdığı Hangay Jotədəki Nomgom obasında İltəriş Xaqana aid yeni bir daş kitabənin tapılması xəbərini alanda, dünya gözlerimə göy qurşağı rəngində göründü.

Dünyanın Göy qurşağı rənginə bənlənməsi səbəbsiz deyildi. 2016-cı ilin avqust ayının 23-29 tarixlərində, Dr.Darxan Kızıralının rəhbərliyi ilə Beynəlxalq Türk Akademiyasının arxeoloji ekspedisiyası tərkibində, 6 il bundan əvvəl eyni məkəndə o ruhları duymaq, o yerlərin, o yovşanların ətrini sinəmə çəkmək, o daşları tumarlayıb, Tonyukükün, Bilgə Xaqanın, Kül Tekinin daş məktublarını oxumaq, o balbalların izi ilə addımlamaq kimi bir xoşbəxtlik mənə də qismət olmuşdu. Bizə bu kutsal və sakral məkəndə Göy qurşağı qarşılımışdı.

O yerləri gəzmək, o yovşan ətirli çöllərdə addımlamaq elə bir xoşbəxtlik, elə bir duyğudur, bu heyranlığı və duyğunu yalnız Müqəddəs Məkəna gedib-gələnlər bilər.

Hər birimizin içərisində bir ümüd göyərmişdi. Monqolustandan və Türk dünyasından gələn arxeoloqlar deyirdilər ki, İltəriş Kutluq Xaqanın iqamətgahının olduğu məkəni tapıblar. Demək bundan sonra, Tanrı ya zəlzələdən, ya vəlvələdən, ya daki, olub-keçmiş müharibələrdən sonra yerin altında çöküb qalmış, tarixdən gizlədilmiş çox sirlərin üstünü açacaqdır.

Türk dünyasının sirlərinə işıq tutan bu kutsal və şərəfli yolu Beynəlxalq Türk Akademiyası (TWESCO) illərdir ki, Monqolustan Elmlər Akademiyası Arxeoloji İnstitutu ilə birlikdə davam etdirməkdən usanmadı. Artıq o Bozkırlardan qulağıımıza belə bir səda çatmışdı: "İltəriş Xaqana aid olan bir külliyyənin və kitabənin izindəyik..."

Bu ilin avqust ayının 23-də bu xoş xəbər bütün dünyanı silkələdi. Tariximiz təzələndi. Daha öncəyə getmək üçün qapılar açılırdı.

Bu gözəl xəbər pərdə-pərdə dünyaya yayımından bir neçə gün sonra, sentyabr ayının 12-18 aralığında Astanaya dəvət aldım. Gedib ziyarət etdiyim ən kutsal məkənlərdən biri də Beynəlxalq Türk Akademiyasının yeni yerləşdiyi ünvan oldu. İqamətgahın həyatindən, otaqlarından Ötükən havası gəlirdi. Dost-dostu görəndə necə bayram olurmuş. Akademiyanın bütün əməkdaşları bir andaca başıma toplandı. Ən əziz insanlarını, ən doğmalarını gördükləri kimi qarşıladılar... Bilirsiniz niyə? Çünki burada işləyən dostların hər bi-

rinin başında, ruhunda bir Ötükən havası var. Biz bir-birimizi bir sözdən, bir naxışdan, bir tamğadan, bir baxışdan anlarıq.

Hər birini bağrıma basıb yeni kəşf münasibəti ilə təbrik etdim.. Görüşdüyüm dostlar içərisində Müqəddəs Məkənlərdən ekspedisiyadan qayıtmış Napıl Bazılcan və Nurbolat Bogenbayev də vardı. Dedim ki, ikinizdən biriniz mənə atalarımızdan danışın. Nur-

zim ekspedisiyamız Kutluq Xaqanın adı yazılmış kitabənin baş və aşağı hissəsini tapmışdır. İltəriş Kutluq Xaqan adına ucaldılan bu külliyyə-məbədinin ölçüsü 49x415 metrdir. Daş Kitabəni Xaqana aid olan bu külliyyədə aşkar etdik. Xaqanın adına ucaldılan Məbədə insan formasında yazılı daşın baş tərəfi, alt tərəfi aşkar edilib. Yazılı daşın baş tərəfi qövsvardır. Üzərində lotos (nilufər) çiçəyinə bənzəyən çiçək həkk olunub. Sağ və sol küncərdə dayanan iki qurdun-canavarın birləşmə cizgilərindən isə gözəl bir qübbə yara-

- Yazılı daşların qədim türkçə mətnində 580-590-cı il yazılıb. Bir də ki, "Kutluq Xaqan türk", "Tanrı oğlu" sözü vardır. Sol tərəfində isə soğd dilində "Kutluq Xaqan" yazılıb, 682-692-ci illərdə türk imperatorluğunun ən qüdrətli Xaqanı olduğunu yazır. Bəzi yerlərdə isə cümlənin başı, sonu və ortası vardır. Üç yerə bölünmüş daş kitabənin ölçüləri: hündürlüyü və uzunluğu 70x74,5 sm, eni isə 19 sm-dir. Kitabənin üst tərəfindəki yazıları tədqiq edəndə aydın olur ki, burada 19 sətir olub, hələlik elimizdə olanı 12 sətirdir.

1 Ud y?! toquzun?: ay: g[ggg.]

Kutluq Xaqan kitabəsi ikinci

İnek yılı: dokuzuncu ay
2 gg

....

3 g..Te?ri: o?lu: [ggg.]

..Tanrı oğlu

4 Qutu? qa?an: Türük [ggg.]

Kutluq Kagan: Türk

5 Ur o?lum: M[kjögng..yüg[ggg.]

Erkek çocukların, köz...

6 Bizi?ö?lig..t. [ggg.]

Bizim güzel...

7es[?] : ?td?m: bizi: yat: er: [ggg.]

Etdim: Bizi yabanc: erer....

8Yerde: g..tuzg..[ggg.]

Yerde..

9 Tümen: Tümen: [ggg.]

On bin: on bin

10 es[?] el[isig] [?]:kü?üg: biz[-ber-?]

dır.

- Bu əməyimizin belə böyük uğurla alınmasında, Beynəlxalq Türk Akademiyasının prezidenti işləmiş dr.Darxan Kızıralı, vitse prezident dr.Füzuli Məcidli, Monqolustandan olan alimlərimizin böyük zəhməti vardır. İndi aşkar etdiyimiz İltəriş Kutluq Xaqan kitabəsi deyir ki, türk dünyası mənə baxır. Bu Tanrının işarəsidir, buyruğudur. Ən böyük minnətdarlıq da Monqolustan Elmlər Akademiyasına düşür. 2000-ci ildən bəri dünyanın bir çox elm ocaqları, arxeoloqlar orada ekspedisiya aparmaq istədilər. Monqollar bu şərəfi ancaq bizə —Beynəlxalq Türk Akademiyasına etibar etdi.

— Bu yeni məbədini tapandan sonra, bəzi informasiya vasitələri, elm ocaqları üstünüza gələrək məzar tapdığınızı dedilər. Bəlkə də inanmadılar...

— Əsla, biz məzar axtarmırıq. Biz iz axtarıyıq. Biz tariximizi axtarıyıq. İndi kəşfiyyat apardığımız ərazilərdə 9 anıt məbəd vardır. Biz hələ ki, onlardan ikisinin ilk açarını tapıb bilməmişik. Bu məbədlərdə xaqanlara aid olan atributlar, onların hakimiyyətindən danışan daşlar, işarələr, yazılar, tamğalar, bəzək əşyaları vardır. Biz məzar və ya qəbir axtarmırıq. Çünki böyük türk İmperatorlarının, Xaqanlarının məzarının yeri hər zaman gizli olub, itirilib. Bu dövlət sirri, məmləkət sirri kimi qorunub. Soruşa bilərsiniz ki, qazıntı zamanı heç məzar tapmadıq mı? Məzarlar da tapırıq. İmperator və Xaqanların deyil, alpların, əsgərlərin məzarıdır. Böyük Türk İmperatorlarının düşmənləri çox olub. Çünki türklər imperator məzarının yerini bilsəydilər, o məzarı saxlayardılar mı? Baxın görün ki, bizim indi min bir əziyyətlə axtarıb tapdığımız daşlar hansı formadadır. Bədənəndən ayrılıb başlar, sınıb-dağıdılan məbədlerimiz... Hər yerdə izlərimizi silməyə çalışıblar... Tanrı isə izlərimizin tam silinməməsi üçün onları gizlədib ki, zamanı gələndə tariximizə dəyər verənlər üçün açsın.

bolat Bogenbayev yolu özdən böyük olan Napıl Bazılcan verdi. Göy Tüklərin daş kitabələrinnöqtə-nöqtə, sətir-sətir oxuyan ünlü alimimiz Napıl Bazılcanla müsahibəmi belə başladım:

- **Bilgə Xaqan və Kül Tekin yazılarını daşlara Yolluq Tekin yazıb. Kül Tekin kitabəsinin 54-55 sətirində 'Ey Türk beyleri və halkı, bunu işitin! Türk halkı senin dirilip nasıl devlet sahibi olacağını buraya hakkettim; yanılıp nasıl öleceğini de buraya hakkettim. Söyleyecek her ne sözüm var ise bu ebedi taş hakkettim. Ona baxarak bu sözləri öğrenin. Ey sadık Türk halkı ve beyleri, bu devirde bana tabii olan byler, sizler mi yanılacak, hata edeceksiniz?'** kimi bir xəbər var. Onu sormayacağam ki, harada hansı xətanı etdik, lakin bilmək istəyirəm ki, yeni tapdığınız daş kitabədə nə yazılıb?

- Bu həqiqətdən də çox böyük bir tapıntıdır. Bildiyimiz kimi, ilk Göy türk daş kitabəni Orxon vadisində 1889-cu ildə tapılmışdı. 1893-cü ildə danimarkalı dilçi alim Vilhelm Tomson bu yazıları oxuyaraq, son qərarını verdi. "Yazılar Göy Türk Xaqanlığına aiddir"- dedi. Elə həmin ərəfədə 1897-ci ildə rus türkoloq Vasili Radlof da bu fikri təsdiq etdi. Atalarımızdan qalan kitablar onların köməyi ilə gün işığına çıxdı, oxundu. O vaxtdan 130 il keçəndən sonra biz Bilgə və Kül Tekin Xaqanların atasının kitabını tapdıq. Demək, o böyük alimlərin kəşfindən də əvvəlki tariximizi tapdıq.

- **Napıl bəy, belə deyə bilərəm ki, hələ Yolluq Tekinə qədər də Göy türklərdən qalan daş kitabələrımız var.**

- Doğru. Yəqin ki, kitabəmizin orta hissəsini tapanda bu sirlərin də üstü açılacaq. Bildiyiniz kimi, bi-

nib. Yəni birləşmək, birlik, güc rəmzi .

Bir də ki, kitabın ayaq hissəsi vardır. Bura bir anıt-yeni memorial kompleksdir. Yəni xaqandan sonra onun adına ucaldılan bir məbəd. Bundan başqa isə, qucağında iki balası olan aslan, qoç heykəlləri və 51 balbal daşı vardır. Birinci balbaldan beşinci balbala qədər üzərlərində həkk edilən Aşina sülaləsinin dağ keçisi formalı damğalarıdır. Göy Türk məbədərində və gəzi yerlərində aşkar etdiyimiz belə balbal daşlar onu deməyə əsas verir ki, bu balbalların sayı ya Xaqanların hakimiyyət illəri, ya qələbələri, ya da ki, yendiyi düşmənlərinin sayıdır. Yazılar isə qədim Brahmi, Türk və Soğd əlifbasıdır.

-**Napıl bəy, bildiyim qədər, daş kitabədə hələlik 12 sətir oxunub. Daha nə yazılıb o müqəddəs kitabədə? İstəyirəm ki, həmin daş kitabədə yenəcə oxuduğunuz bəzi cümlələri oxucularımızın da diqqətinə çatdıraq:**

İşimi gücümü ver...

11 Atad?m: bi tidim [ggg.]

Tayın ettim (unvan verdim): bi..tidim..

12 es[?] : Qop e?ti [ggg.]

- İndi Tanrı bu daşların, kitabələrin sirlərini açıb bizim üçün... Kütlük Xaqan külliyyəsində bir sunak daşı da tapmışınız...

- Siz bizimlə ilk ekspedisiyada olanda Bilgə və Kültekin kitabələrinin yanında ortası dəlilik sunak da-

- Doğru deyirsiniz, Napıl Bazılan... 30 illik erməni işğalından sonra gerildiyimiz doğma yurdlarımızda qalan türk dünyasının bir parçası olan Azərbaycanın məşhur xanlarının məzarının ermənilər tərəfindən necə dağıldığını bütün dünyaya göstərdik. Bəlkə də o şəxsiyyətlərimizin, xanlarımızın məzarları da gizlin olsaydı, indi heç olmazsa, başları üzərində dayanıb Tanrıya bir alqış, ibadət edərdik.

-Məzar başqa şeydir, anıt külliyyəsi bir başqadır. Anıt külliyyəsinə gəlib tapınacaqsan, Tanrıya dualar

kim ki, o daşları görüb, duyub gəldi, xəbər gətirdi—onların hər birinə minnətdaram. Sizə yardım edən Monqolustan hökumətinə də, ekspedisiyanın o vaxtkı rəhbəri Darxan Kırıralıya da, bu gün Beynəlxalq Türk Akademiyasının məram və məqsədini böyük məharət və bacarıqla davam etdirən, BTA-nın prezident əvəzləyicisi dr.Füzuli Məcidliyə də Tanrı ən gözəl bəxt-tale, güc-qüvvət, işıq və yol versin ki, o daşkitablarımızın sirlərini dünyaya açıb yaya bilək. Türk elminin qarşısında duran hədəflərə çata bilək! O kitablardan gələn

lar şimdiki heç de kötü durumda deyillər. Türklerin Hakani Ötügen dağlarında oturur ve oradan hükmeder ise ülkede hiçbir sıkıntı olmaz.” (Tekin 2017: 35)

PS: P.S: İndi daş kitabələrdən bizə boylanan o böyük İmperatorluğun Xaqanlıq taxtı nədən uçuldu? Nədən qoruya bilmədik? Görəsən harada xətə etdik?

Etiraf etməliyik ki, Göy Türklerin hakimiyyətinin belə qalıcı olması, bu günümüzdə qədr gəlib çıxmasının səbəbi, onların özlərindən sonra hakimiyyətləri, yaşadığı tarixləri, əraziləri haqqında

cu ildə isə Qerb xaqanlığını süquta yendirdilər.

Göy Türklerin bəxti bir də 681-ci ildə İltəriş Kutluq Xaqan taxta oturanda güldü. Bildiyiniz kimi, İltəriş Kutluq Xaqan 681-693 illərində xaqanlıq etmişdir. Onun ən yaxın silhadaşı və dövlət tənzimləyicisi – yeni dövlətin sərkərdəsi və indiki rütbə ilə desək Xarici İşlər naziri Bilgə Tonyükük idi. Bu

diriliş tarixini bəxş edir bizə

edib, günahlarının bağışlanmasını istəyəcəksən. Günahların bağışlanacağına, sunuk daşından keçən ruhun təzələnəcək. Tarixinizin Göy türklərdən sonrakı dövrlərində ucalıb görənən məzarlar “Mən böyük olduğum üçün məzarım böyük olacaq”- iddiası ilə tikildi. Zətan xaqanı Tanrı xaqan edir. Onların adı da, məzarı da, külliyyəsi də, məkanı da kutluğdur.

- Napıl bəy, İltəriş Kutluq Xaqanın kitabəsinin tapılması Tanrıdan bir işərtmi?

- Təbii. Kutluq Xaqan kitabəsi tapıldısa, demək İltəriş Kutluq Xaqanın Avrasiyası yenə birləşəcək. Bu Kutluq Xaqanın ikinci diriliş tarixini bəxş edir bizə. Təbii indi gücümüz gəldi. İndi Türk dünyası daha da böyük olacaq.

- Söhbətimizin sonunda, dəyərli dostum Napıla belə dedim:

“Napıl siz çox xoşbəxt adamsınız. Çünki siz o daşları tapırsınız, oxuyursunuz. Tanrı sizə sirləri açır. O daşları görənlərin gözlərindən, o daşlara toxunan əllərindən öpmək gərəkdir! O müqəddəs məkanlarda gəzən ayaqlarınız nə qədər kutsaldır. Kim ki, O tariximizi bir böyük əmanət kimi bizə gətirib çıxaran daşlara gedib toxundu,

güc və birlik öydüləri, yazıları xaqan atalarımızın yazıb qoyduğu Göy Türk qanunları yenə qüdrətli bir dövlət qurulmasına gətirib çıxarsın. Bir olaq, birlik olaq, birgə olaq!!! Güclü olaq! XXI əsrdə Tanrı Türk dünyasının Birliyini əbədləşdirmək, möhkəmləndirmək üçün daşların, külliyyələrin sirlərini elə türklər və dostlarımız tərəfindən yenidən açılmasına izn verdi. Bu məqam, bu mərtəbə kutluğ olsun!

Müsaibəmizin sonunda Kül Tekin Xaqanın daş kitabəsində yazılmış 35-ci sətiri yenidən xatırlatmaq lap yerinə düşür:

“Ben Tanrı gibi ve Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin. Önce siz erkek kardeşlerim ve oğullarım, birləşik boyum ve halkım, sağdaki şadapıt beyler, soldaki Tarkanlar ve kumandan beyler, Otuz Tatar, Dokuz Oğuz beyleri ve halkı, bu sözlerimi iyice işitin ve sıkıca dinleyin: İleride gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına ve kuzeyde gece ortasına kadar, bu sınırlar içindeki bütün halklar hep bana tabiidir. Bunca halkı hep düzene soktum. Onlar şimdi hiç de kötü durumda değiller. Türklerin Hakani Ötügen dağlarında oturur ve oradan hükmeder ise ülkede hiçbir sıkıntı olmaz.”

“Ben Tanrı gibi ve Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin. Önce siz erkek kardeşlerim ve oğullarım, birləşik boyum ve halkım, sağdaki şadapıt beyler, soldaki Tarkanlar ve kumandan beyler, Otuz Tatar, Dokuz Oğuz beyleri ve halkı, bu sözlerimi iyice işitin ve sıkıca dinleyin: İleride gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına ve kuzeyde gece ortasına kadar, bu sınırlar içindeki bütün halklar hep bana tabiidir. Bunca halkı hep düzene soktum. Onlar şimdi hiç de kötü durumda değiller. Türklerin Hakani Ötügen dağlarında oturur ve oradan hükmeder ise ülkede hiçbir sıkıntı olmaz.”

ilk dəfə daş kitabələrə yazıb bizə əmanət qoyduqlarıdır. Göy Türklərdən əvvəlki dövrdə atalarımız özləri haqqında heç bir yazılı məlumat və ya yazılı sənəd saxlamayıblar. Aşına boyundan olan Bumun Xaqandan sonra taxta çıxan kiçik qardaşı İstemi Bahadır Yaqbu Xaqan hakimiyyəti dövründə (552-576) dövlət qərbi Roma və İran imperatorluqları ilə siyasi və iqtisadi münasibətlərə girmişdi. Hətta Böyük İpək Yolu da öz nəzarətinə götürmüşdü. Lakin verdikləri sözlə və yazdıqları əqdə xəyanət edən Roma və İran dövlətinin sahibləri sözlərini tutmadıqları üçün, döyüşdə məğlub olaraq, ərazilərini itirdilər. Beləcə türklər 610-cu ilə qədər öz ərazilərini və torpaqlarını böyütməyə nail oldular. Birliklərini qorudular. Türk dövlətinin Şərqdən Qərbə —Günçixandan Günbatana qədər ərazilərə hakim olan xaqanları həmin illər ərzində bir-birləri ilə isti münasibətlər qurma-

di. Dövlət içərisində ikihakimiyyətliyə yarıdı. Bundan istifadə edən çinlilər 630-cu ildə Göy Türklərə qalib gələrək, Şərqdəki Qara Xaqanı - alpları, şadları ilə birlikdə əsir götürüb, Ötükəndən ayıraraq Çinə göndərdilər. 659-

iki qüdrətli adam onların hakimiyyətinə qarşı üsyan edən Doqquz Oğuzları, Kırğız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kitay və Tatabıları yenib, itaət aldılar. Çinliləri yendilər. Göy Türkləri zəngin etdilər. Özü də ki, bu dövrdə Göy Türklerin sayı hələ əzə idi. Kutluq Xaqan öldüyü zaman oğulları Bilgə və Kül Tekin səkkiz və yeddi yaşında idilər. Ona görə də Kutluq Xaqanın yerinə qardaşı Kapağan Xaqan keçdi. Kapağan Xaqan da öz hakimiyyəti dövründə bir çox zəfərlərə imza atdı. Qərbdə yaşayan türkləri də öz hakimiyyəti altına ala bildi. Yəni üzərinə hücum edən çinlilərin də üzərində qələbə qazandı. Lakin hakimiyyəti dövründə bir çox ciddi səhvlər buraxdı. Çinlilərin içərisindən hakimiyyətə gətirdiyi saray adamları tərəfindən bir çox qanunsuzluqlar baş verdi. Xalq üsyana qalxdı. Və bir sui-qəsd nəticəsində 716-cı ildə öldürüldü. Kapağan Xaqanın ölümündən sonra, taxta Bilgə Xaqan keçdi...

İlk daş kitab məktubu Tonyükükün hökmü ilə yazılmışdısa, sonrakı kitabələr Bilgə Xaqan tərəfindən yazıldı. Belə də deyirlər ki, bu məktublari tərtib edən Göy türklərin 5-ci xaqanı Yolluq Xaqan olubdur. (A.E.)

